

М. С. Пшенична

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Поетика інтертекстуальності у романі Дж. М. Кутзее «Містер Фо»

Пшенична М. С. Поетика інтертекстуальності у романі Дж. М. Кутзее «Містер Фо». У статті розглядається специфіка рецепції творчості Д. Дефо у романі «Містер Фо» південноафриканського письменника Дж. М. Кутзее. Вперше у літературознавстві досліджується співвіднесеність роману «Містер Фо» Дж. М. Кутзее з творами Д. Дефо за різними типами взаємодії текстів: інтертекстуальністю, гіпертекстуальністю, паратекстуальністю, архітекстуальністю та метатекстуальністю. Особливо увага приділяється аналізу поетики інтертекстуальності та особливостей системи персонажів в означеному романі.

Ключові слова: Дж. М. Кутзее, рецепція, інтертекстуальність, гіпертекстуальність, паратекстуальність, архітекстуальність, метатекстуальність.

Пшеничная М. С. Поэтика интертекстуальности в романе Дж. М. Кутзее «Мистер Фо». В статье рассматривается специфика рецепции творчества Д. Дефо в романе «Мистер Фо» южноафриканского писателя Дж. М. Кутзее. Впервые в литературоведении проводится исследование соотношения романа «Мистер Фо» Дж. М. Кутзее с произведениями Д. Дефо по разным типам взаимодействия текстов: интертекстуальность, гипертекстуальность, паратекстуальность, архитекстуальность и метатекстуальность. Отдельно внимание уделяется анализу поэтики интертекстуальности и особенностей системы персонажей в указанном романе.

Ключевые слова: Дж. М. Кутзее, рецепция, интертекстуальность, гипертекстуальность, паратекстуальность, архитекстуальность, метатекстуальность.

Pshenychna M. S. Poetics of intertextuality in the novel "Foe" by J. M. Coetzee. The specificity of D. Defoe's oeuvre reception in the novel "Foe" by South African writer J. M. Coetzee is examined in this article. For the first time in the literary study relationship of copresence between "Foe" by J. M. Coetzee and D. Defoe's novels is investigated in different categories of transtextual relation: intertextuality, hypertextuality, paratextuality, architextuality and metatextuality. Special emphasis is put on the poetics of intertextuality and peculiarity of characters system in the indicated novel.

Key words: J. M. Coetzee, reception, intertextuality, hypertextuality, paratextuality, architextuality, metatextuality.

П'ятий роман англомовного африканського письменника Дж. М. Кутзее «Містер Фо» (1986) неодноразово був предметом дослідження зарубіжних і російських літературознавців, які вивчали текст в аспекті постколоніалізму (Л. Бейлі, Р. Лейн, Дж. Пойнер, О. О. Павлова [12; 15; 16; 8]). Адже Дж. М. Кутзее (1940 р. н.) є вихідцем із колишньої Британської колонії. Дослідники зауважують, що досвід дитинства та юності, які письменник провів у Південно-Африканському Союзі є основою багатьох його романів. Саме тому, Дж. М. Кутзее вважають представником постколоніальної англомовної літератури, творчість якого займає особливе місце поряд із творчістю таких письменників, як Ч. Ачебе, Х. Курейші, З. Сміт, котрі у своїх романах розробляють проблематику расової нерівності, взаємодії культури домініону і метрополії, етнічних конфліктів, асиміляції та еміграції. І хоча постколоніальний підхід є провідною засадою для аналізу творчості Дж. М. Кутзее, розкрити специфіку поетики його романів більш повно і всеосяжно можна за допомогою методологічних принципів постструктуралізму і постмодернізму. Адже у багатьох романах Дж. М. Кутзее

простежується фрагментарність, інтертекстуальність та гра з читачем, які є основними рисами постмодерністської поетики. Крім цього, роман «Містер Фо» Дж. М. Кутзее створено у річці сучасної тенденції написання романів у комунікативному діалозі з текстами XVIII століття, на що вказувала Н. Т. Пахсарьян, досліджуючи спадкоємність літератури XVII-XVIII століття у постмодерністських творах [9]. Звернення до сюжетів попередніх епох зумовлено тим, що постмодерністи намагаються переосмислити історію, піддаючи її рефлексії. Письменники XX-XXI століття заповнюють лакуни в історії, використовуючи інтертекст, факти доповнюють фікцією, вводять соціально-політичний дискурс сучасності, і, таким чином, не реконструюють, а створюють певну версію історії. Так, окреслюється поле для вивчення роману Дж. М. Кутзее.

Загалом, літературно-критичні дослідження, присвячені роману «Містер Фо», умовно групуються залежно від їх загальної спрямованості. До першої групи можна віднести роботи, у яких розглядається соціально-політичний дискурс з позиції постколоніальної критики. Аналіз точиться

навколо проблем правди і мовчання, які відбиваються в образі П'ятниці [5; 8; 16]. Другу групу складають праці, у яких вивчається нарративна структура роману: зміна точки зору оповідача, введення жіночого голосу та проблема правдивості історії [17]. До останньої групи можна зарахувати дослідження, у яких простежуються інтертекстуальні зв'язки з романами Д. Дефо [12; 16].

Однак, незважаючи на те, що наукова література, яка присвячена виявленню алюзій у романі Дж. М. Кутзее на романи Д. Дефо є досить численною, проблема співвіднесеності романів на різних шарах поетики не була поставлена і вивчена. Вказані праці не можна вважати вичерпним інтертекстуальним аналізом, адже діалог «Містера Фо» з попередніми текстами не обмежується алюзіями на роман «Робінзон Крузо», а охоплює чималий пласт творчості Д. Дефо. Отже, мета нашого дослідження – вивчити специфіку рецепції творчості Д. Дефо у романі «Містер Фо» Дж. М. Кутзее, а також проаналізувати поетику інтертекстуальності в означеному романі.

Проблема інтертекстуальності була предметом вивчення багатьох дослідників (Р. Барта, Ж. Дерріда, Ж. Женетта, Ю. Кристевої, М. Ямпольського та ін.). Засновниця теорії інтертекстуальності Ю. Кристева у роботі «Бахтін, слово, діалог і роман» приходять до висновку, що будь-який текст будується як мозаїка цитатій попередніх текстів, будь-який текст співвідноситься з іншими, веде з ними діалог та орієнтується на контекст [4]. Дослідниця зауважує: «<...>завдяки інтертекстуальному зв'язку текст виступає "генератором нових смислів"» [4:439], які, як відзначають російські літературознавці Н. О. Фатеева, Н. А. Ніколіна, виникають завдяки основним елементам інтертекстуальності (алюзіям, ремінісценціям, цитатам, рецепції тощо) [7; 10]. Французький постструктураліст Ж. Женетт, розвиваючи концепцію М. М. Бахтіна про взаємодію «свого» і «чужого» слова у тексті, яка стала основою для теорії Ю. Кристевої, запропонував таку класифікацію взаємодії текстів: 1) інтертекстуальність як «<...>співнаявність двох чи більше текстів, що означає реальну присутність одного тексту в іншому, за допомогою посилання (цитати чи алюзії)» [14:2]; 2) паратекстуальність «<...>як відношення, що пов'язує написаний текст з нарративом, який відноситься до паратексту (заголовок, підзаголовок, назва, передмова, вступ, епіграф тощо)» [14:3]; 3) гіпертекстуальність як осміяння і пародіювання одним текстом іншого; 4) архітекстуальність, що розуміється як жанровий зв'язок текстів; 5) метатекстуальність як коментуюче і часто критичне посилання на свій перед текст; під метатекстом розуміється звернення авторського слова до твору, іншими словами,

метатекст – це роздуми про твір у самому творі [1; 14].

Роман Дж. М. Кутзее «Мітсер Фо» являє собою спробу переписати історію колонізації Британської Імперії. Автор звертається до добре відомого сюжету про викинутого на безлюдний острів англійського моряка – Робінзона Крузо. Дж. М. Кутзее вводить у роман жіночий голос оповідача – Сьюзен Бартон, яка прагне зберегти правдиву історію про останній рік життя Крузо на острові. Проте, вона змушена звернутися за допомогою до видатного письменника своєї епохи – містера Фо (Даніеля Дефо), коли в неї виникають труднощі з написанням своєї розповіді під назвою «The Female Castaway. Being a True Account of a Year Spent on a Desert Island» [13:67] (Потерпіла від аварії корабля. Правдива розповідь про один рік, проведений на безлюдному острові – тут і далі у тексті переклад наш, М. П.)

Спираючись на класифікацію Ж. Женетта можна припустити, що роман «Містер Фо» співвідноситься з романами Д. Дефо за різними типами взаємодії текстів. Перш за все, якщо звернути увагу на назву роману, можна побачити паратекстуальну взаємодію між текстом Дж. М. Кутзее і всією творчістю Д. Дефо. При перекладі на російську мову назви роману «Містер Фо» цей зв'язок втрачається і увага читача зосереджується лише на одному з персонажів – містері Фо. Оригінальна назва роману «Фое», перш за все, вказує на дійсне прізвище письменника епохи Просвітництва, Даніеля Дефо (префікс «Де» письменник додав уже у зрілому віці). Це налаштовує читача на інтертекстуальне прочитання тексту Дж. М. Кутзее, відсилаючи до романів Д. Дефо. Однак, варто зауважити, що паратекстуальність, за словами Ж. Женетта, пов'язує текст з нарративом. У тексті «Містер Фо» наратором є Сьюзен Бартон, тому слід виділити і її відношення до назви твору. Як відомо, слово «фое» у перекладі з англійської означає «ворог», «противник», «неприятель». Місіс Бартон можна розглядати як символічного противника містера Фо, бо вона відстоює своє право контролювати історію, що має стати фабулою нового роману Фо. Таким чином, паратекстуальна назва роману «Фо» має амбівалентну природу, оскільки нарратив роману розпадається на, як мінімум, дві «ворожі» інстанції. Один голос належить Фо, інший, чужий – Сьюзен Бартон.

Загалом, місце жінки у дискурсі Просвітництва переосмислюється і надає роману іронічного підтексту, який слугує ключем до розуміння світосприйняття письменника. Введення жіночого нарративу у роман, у якому жіночий «голос» мав би бути другорядним або, навіть, відсутнім, створює начебто феміністичний дискурс твору, на що звертали увагу дослідники творчості

Дж. М. Кутзее. Однак, іронічна тональність, з якою зображено Сьюзен, дає змогу припустити, що автор іронізує над феміністичною літературою, адже банальні прийоми та звичні для жіночої літератури форми пародіюються. У романі незалежність Сьюзен від чоловіка робить її повією, усі спроби написати власний роман закінчуються поразкою, а її намагання контролювати свою історію приводять до того, що вона втрачає віру в достеменність свого існування. Можна констатувати, що у романі домінує іронічний модус оповіді, характерний для постмодерністських текстів. Іронія, як спосіб відсторонення автора, підкреслює його невизначену позицію до художнього світу, який він створює, а також до процесу власної творчості. Авторський голос у романі прихований за ненадійним наратором – голосом головної героїні, історія якої піддається сумніву.

Також слід вказати на гіпертекстуальний зв'язок тексту Дж. М. Кутзее і просвітницького роману Д. Дефо «Робінзон Крузо». У «Містері Фо» осміюється просвітницький раціоналізм, моралізаторський пафос, що притаманні роману Д. Дефо. Робінзон багато розповідає про свою працю і насичене життя на острові, в свою чергу, Сьюзен розповідає про пусте і безглузде життя Крузо і П'ятниці. Її розповідь пародіює звичайний для XVIII століття художній прийом, метою якого було зображення життя у його дійсному вигляді, що за думкою дослідника просвітницької літератури Семюела Джонсона, привертало увагу читачів тієї епохи. Більш того, просвітницький роман мав спиратись на авантюрний сюжет про екзотичні країни та невідомі місця, що також пародіюються у романі Дж. М. Кутзее.

Окрім паратекстуальної та гіпертекстуальної взаємодії текстів, у романі «Містер Фо» наявний і жанровий зв'язок з романами Д. Дефо. Слід зазначити, що обидва романи «Робінзон Крузо» і «Містер Фо» представляють собою міжжанрове утворення, яке містить у собі жанри документа, щоденника та роману-подорожі. Так, в основі романів лежить опис мандрівником (очевидцем) достовірних відомостей про маловідомі країни або землі у формі записок, щоденників або нарисів, що є характерними рисами жанру подорожі. Так, у романі «Робінзон Крузо» у розповідь Робінзона від першої особи вплітається щоденникова форма – фіктивний документ, яким доводиться справжність мандрів Робінзона. Така тенденція поєднання обох форм простежується і у «Містері Фо» Дж. М. Кутзее. Перша частина роману – це історія життя на острові Сьюзен Бартон. Друга частина роману складається із записок та листів, які героїня адресує містеру Фо. Жанровий взаємозв'язок тексту Дж. М. Кутзее існує і з текстом роману «Роксана» Д. Дефо, у якому мемуарна оповідь переплітається з авантюрним сюжетом твору. Як

було сказано вище, перша частина роману «Містер Фо» – це розповідь Сьюзен Бартон про її пригоди. Саме ця частина роману має мемуарну форму: оповідь від першої особи – очевидця подій, роздуми оповідача про те, що відбувається, погляд на себе, наче зі сторони тощо. Таким чином, можна говорити про архітекстуальну взаємодію тексту «Містер Фо» Дж. М. Кутзее з романами Д. Дефо «Робінзон Крузо» і «Роксана».

Метатекстуальність у «Містері Фо» Дж. М. Кутзее простежується в останній частині роману, яка «замикає» твір на собі. Метатекст знаходить своє відображення у роздумах автора – Дж. М. Кутзее не стільки про рецептивний сюжет, скільки про передтекст, а саме про перші три частини роману. Положення метатексту у кінці тексту є типовим, адже основна його функція – коментувати свій передтекст. За визначенням російського літературознавця, семіотика Ю. М. Лотмана, у метатексті «об'єктом зображення літератури стає саме літературне зображення» [6]. Так, в останній частині роману неперсифікований наратор описує локус, в якому відбувається дія попередньої частини роману: «The staircase is dark and mean» [13:153] (сходи темні і убогі), далі він «натикається» на безіменні фігури, у яких можна впізнати образ дочки Сьюзен, саму місіс Бартон, містера Фо та П'ятницю. На столі оповідача вдається відшукати рукопис, який починається словами розповіді Сьюзен «<...> at last I could go on further» [13:155] (зрештою я не в силах була гребти). Після чого дається потік свідомості наратора, який немовби заглиблює читачів у авторську свідомість і, ніби, дає змогу спостерігати за процесом творчості.

Система персонажів твору Дж. М. Кутзее також носить інтертекстуальний характер: перш за все, інтертекстуальним є ім'я Сьюзен Бартон, яке співпадає з іменем головної героїні роману «Роксана», по-друге, однаковими є імена їх дочок – Сьюзен. Більш того, у романі існує чимала кількість алюзій та цитатій, пов'язаних з образом Бартон, завдяки яким і визначається наявність претексту. Так, наприклад, на початку роману «Містер Фо» місіс Бартон розповідає, що вона є «<...>a woman alone. My father was a Frenchman who fled to England to escape the persecutions in Flanders» [13:11] (...одинокую жінкою. Мій батько був французом, він утік в Англію від переслідувань у Фландрії), а коли вона вже перебуває у Лондоні, дочка Сьюзен, знайшовши її, стверджує, що батько її був пивоваром, що вона народилась у Дептфордї у травні 1702 року («She says that her father was a brewer. That she was born in Deptford in May of 1702» [13:75]). З перших сторінок роману Д. Дефо «Роксана» читач дізнається, що головна героїня разом з її батьками була вимушена покинути Францію і переїхати до Англії, де її було видано

заміж «за крупного лондонського пивовара» [3:11], якому вона народила п'ятьох дітей, а старшу «дочку назвали її ім'ям» [3:285]. А отже, поряд з точковими цитатами (Н. А. Ніколіна) – іменами персонажів, постають алюзії з «Роксани» у вигляді певних фактів з життя головної героїні роману Д. Дефо.

Образ Крузо у «Містері Фо» є також цитатним, на що вказує ім'я персонажа, яке співпадає з іменем головного героя у романі Д. Дефо; рецептивним є і основний сюжет – історія про викинутого моряка на берег безлюдного острова. Однак, як і сам сюжет, так і образ переосмислюються автором під впливом постмодерністських ідей, що надає нових інтерпретацій тексту.

Образ П'ятниці у романі Дж. М. Кутзее є точковою цитатою з роману Д. Дефо «Робінзон Крузо». При детальному аналізі цього образу можна розгледіти його багатоступеневе кодування. Перш за все, слід зазначити, що образ П'ятниці у Дж. М. Кутзее більш нагадує людину негроїдної раси, африканця: «a Negro with a head of fuzzy wool <...> the skin not black but a dark grey, dry as if coated with dust» [13:5] (Чорношкірий з шапкою кучерявеного волосся <...> шкіра не чорна, але темно-сіра, суха, наче припорошена пилом). На відміну від П'ятниці Д. Дефо, який описаний як америнд: «гарний хлопець <...> обличчя з м'яким і ніжним виразом європейця <...> волосся в нього було довге й чорне, але не кучеряве <...> колір шкіри не чорний, а смуглий» [2:184]. Завдяки П'ятниці-африканцю у текст підключається соціально-політичний дискурс ПАР. По-друге, у романі Дж. М. Кутзее П'ятниця не може розмовляти, адже його позбавили язика ще у дитинстві, у той час як П'ятниця Д. Дефо розмовляє англійською та трохи португальською. Таким чином, в образі П'ятниці змальовується представник корінного населення ПАР; також виокремлюється проблема відсутності «голосу» африканців під час апартеїду. Позбавлення мови П'ятниці ще у дитинстві, далеко у минулому, має символічне значення. Адже «мовчання» корінного населення ПАР у період політики расової сегрегації, відсутність права глосу африканського населення під час апартеїду, є результатом підкорення їх та позбавлення «язика», рідної мови через нав'язування європейських мов ще у минулому, у «дитинстві» Африки (колонізації Африканського континенту у XVII ст.). Саме тому П'ятницю можна назвати символом усієї Африки. Таким чином, П'ятниця виступає у романі модифікованою цитатою, яка є своєрідним культурним знаком і функціонує на рівні тексту та дискурсу.

Отже, на підставі аналізу тексту ми прийшли до

наступних висновків. Роман «Містер Фо» Дж. М. Кутзее має інтертекстуальну природу, що зумовлено не лише специфікою історичних умов (постколоніальний контекст), у яких написано твір, а й теоретичними засадами сучасних тенденцій у літературі (постмодерністських і постструктуралістських).

Роман Дж. М. Кутзее співвідноситься з творами Д. Дефо за різними типами взаємодії текстів (за Ж. Женеттом). Паратекстуальність у тексті не лише задає інтертекстуальний напрямок інтерпретацій роману (посилання на творчість Д. Дефо), а і пов'язує текст з нарративом. Так, паратекст роману Дж. М. Кутзее має амбівалентну природу, оскільки нарратив твору розпадається на дві «ворожі» інстанції: голос містера Фо та голос Сьюзен. Введення жіночого нарративу є способом пародіювання феміністичної літератури, адже у текст включено характерні для феміністичного літературного дискурсу прийоми, які іронічно переосмислюються. Іронія у романі є способом відсторонення автора і характеризує його невизначену позицію до тексту, який він створює, а також до самого процесу творчості (у перших трьох частинах твору). Пародіюються художні прийоми літератури XVIII століття (опис повсякденного життя у його дійсному вигляді), а також певні концепти філософії Просвітництва (закономірність, розумність, примат праці), які знаходять своє місце у романі Д. Дефо «Робінзон Крузо». Все це свідчить про гіпертекстуальний зв'язок між текстами.

Архітекстуальні вкраплення «чужих» жанрів (документа, щоденника, роману-подорожі та мемуарів) відіграють важливу жанроутворюючу функцію і слугують засобом встановлення у тексті характеристик, які відображають парадигматичні відносини декількох частин тексту з іншими прецедентними жанрами. Остання частина роману, яка є метатекстуальним фрагментом твору, відтворює роздуми автора – Дж. М. Кутзее про свій передтекст.

Система персонажів у романі має інтертекстуальний характер, на що вказує, перш за все, наявність точкових цитат – імен персонажів. Семантична модифікація цитат простежується у багатоплановому кодуванні образів, що можна побачити на прикладі П'ятниці. Поряд з інтертекстуальними персонажами у романі «Містер Фо» виявляються алюзії та цитації, завдяки яким відбувається предикація претексту у тексті-реципієнті. Поетика інтертекстуальності є одною з провідних тенденцій творчості Дж. М. Кутзее, отже наша стаття відкриває перспективи для подальших досліджень.

Література

1. Байкова С. А. Метатекст [Электронный ресурс] : Энциклопедия гуманитарных наук / С. А. Байкова // Знание. Понимание. Умение. – 2010. – № 3. – Режим доступа до статті : <http://cyberleninka.ru/article/n/metatekst>
2. Дефо Д. Життя й чудні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо, моряка з Йорка, написані ним самим : [роман] / Д. Дефо. – Харків : Фоліо, 2004. – 496 с.
3. Дефо Д. Счастливая куртизанка, или Роксана : [роман] / Д. Дефо. – СПб. : Азбука, 2014. – 480 с.
4. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман / Ю. Кристева // Диалог. Карнавал. Хронотоп. – 1967. – № 239. – С. 438–465.
5. Курбак М. С. Исторические взгляды и творческая деятельность Дж. М. Кутзее: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. истор. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история (новейшая история)» / М. С. Курбак. – М., 2012. – 17 с.
6. Лотман Ю. М. Роман в стихах Пушкина «Евгений Онегин». Спецкурс. Вводные лекции в изучении текста / Лотман Ю. М. // Пушкин / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство-СПб, 1997. – С. 391 – 462.
7. Николина Н. А. Филологический анализ текста : [учебное пособие для студ. высш. пед. уч. заведений] / Н. А. Николина. – М. : Академия, 2003. – 256 с.
8. Павлова О. О. Категории «история» и «память» в контексте постколониального дискурса (на примере творчества Дж. М. Кутзее и К. Исигуро) : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. филол. наук: спец. 10.01.03 «Литература народов стран зарубежья» / О. О. Павлова. – М., 2012. – 20 с.
9. Пахсарьян Н. Т. Театр времен Вольтера и де Сада (образ 17 века в современном романе) / Пахсарьян Н. Т. // XVIII век: театр и кулисы / Н. Т. Пахсарьян. – М. : МГУ, 2006. – С. 258 – 268.
10. Фатеева Н. А. Интертекст в мире текстов: контрапункт интертекстуальности / Н. А. Фатеева. – М. : КомКнига, 2007. – 208 с.
11. Bailey L. Altering a Legacy : Rewriting Defoe in J.M. Coetzee's *Foe* / L Leigha Bailey. – Hamilton : McMaster University MASTER OF ARTS, 2012. – 108 p.
12. Carchidi V. At Sea on a Desert Island : Defoe, Tournier and Coetzee (with review of *Foe* by D. Donoghue “Her man Friday”) / Victoria Carchidi // *Literature and Quest* [edited by Ch. Arkinstall] / Victoria Carchidi. – Amsterdam : Rodopi, 1993. – P. 77 – 88.
13. Coetzee J. M. *Foe* : [novel] / J. M. Coetzee. – New York : Penguin books, 1987. – 159 p.
14. Genette G. *Palimpsests : Literature in the Second Degree* / Gerard Genette. – Nebraska : University of Nebraska Press, 1982. – 491 p.
15. Lane R. *The Postcolonial Novel* / Richard Lane. – Cambridge : Polity Press, 2006. – 146 p.
16. Poyner J. J. M. *Coetzee and the Paradox of Postcolonial Authorship* / Jane Poyner. – UK : Ashgate, 2009. – 204 p.
17. Prentice Ch. *Foe* / Chris Prentice // *A Companion to the work of J. M. Coetzee* / [edited by Timothy J. Mehigan] / Chris Prentice. – New York : Camden House, 2011. – 257 p.